

6. Корсунский, А. Р., Гюнтер, Р. Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств (до середины VI в.) / А. Р. Корсунский, Р. Гюнтер. – М., 1984.
7. Курбатов, Г. Л. Политическая теория в ранней Византии. Идеология императорской власти и аристократическая оппозиция / Г. Л. Курбатов / Культура Византии IV – первая половина VII в. / Под ред. З. В. Удальцовой. – 1984. – С. 98-119.
8. Курбатов, Г. Л. Ранневизантийские портреты: К истории общественно – политической мысли / Г. Л. Курбатов. – Ленинград, 1991.
9. Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта / Пер. с греч. В. И. Оболенского, Ф. А. Терновского. – М., 1884.
10. Либаний. К антиохийскому сенату / Пер. с греч. С. Шестакова // Речи Либания. – Казань, 1914. – Т. I. – С. 232-246.
11. Сократ, Схоластик. Церковная история / Пер. СПбДА под ред. И. В. Кривушина. – М., 1996.
12. Спасский, А. А. Обращение императора Константина Великого в христианство. Исследования по истории древней Церкви / А. А. Спасский. – СПб, 2007.
13. Чекалова, А. А. Народ и сенаторская оппозиция в восстании Ника / А. А. Чекалова // Византийский временник. – 1971. – Т. 32. – С. 24-39.
14. Чекалова, А. А. К вопросу о возникновении сенаторского сословия Константинополя / А. А. Чекалова // Византийский временник. – 1990. – Т. 50. – С. 47-58.
15. Arnheim, M. T. W. The Senatorial Aristocracy in the Later Roman Empire / M. T. W. Arnheim. – Oxford, 1972.
16. Barnes, T. D. Statistics and the Conversion of the Roman Aristocracy / T. D. Barnes // The Journal of Roman Studies. – 1995. – Vol. 85. – P. 135-174.
17. Barnish, S. T. B. Transformation and Survival in the Western Aristocracy, C. A. D. 400 – 700 / S. T. B. Barnish // Papers of the British School at Rome, 1988. – Vol. 56. – P. 120-155.
18. Brown, P. R. L. Aspects of the Christianization of the Roman Aristocracy / P. R. L. Brown // Journal of the Roman Studies, 1961. – Vol. 51. – P. 1-11.
19. Heather, P. Senators and senates / P. Heather / The Cambridge Ancient History. The Late Empire, A.D. 337—425 / Ed. by A. Cameron, P. Garnsey. – 2008. – Vol. XIII. – P. 184-210.
20. Gillard, F. D. Senatorial Bishops in the Fourth Century / F. D. Gillard // The Harvard Theological Review Cambridge University Press, 1984. – Vol. 77, No. 2. – P. 153-175.

21. MacMullen, R. Two types of Conversation to Early Christianity / R. MacMullen // Vigiliae Christianae, 1983. – Vol. 37, No. 2. – P. 174-192.
22. MacMullen, R. Christianity and Paganism in the Fourth to Eighth Centuries / R. MacMullen. – New Haven, London, 1999.
23. McGeachy, J. A. The Editing of the Letters of Symmachus / J. A. McGeachy // Classical Philology. – 1949. – Vol. 44, No. 4. – P. 222-229.
24. Salzman, M. R. The Making of Christian Aristocracy: Social and Religious Change in the Western Roman Empire / M. R. Salzman. – London, 2002.
25. Sheridan, J. The Altar of Victory – Paganism's Last Battle / J. Sheridan // L'Antiquite Classique, 1966. – T. 35, Fasc. 1. – P. 186-206.
26. The Theodosian code and novels and the Sirmundian constitutions / A translation with commentary, glossary, and bibliography by Clyde Pharr. – Union, New Jersey, 2001.
27. Vanderspoel, J. Themistius and the Imperial Court: Oratory, Civic Duty, and Paideia from Constantius to Theodosius / J. Vanderspoel. – Ann Arbor, 1995.

УДК 94(355+395) «-0547»

### Персо-урартський конфлікт 547 року до н. е.

Мочаліна Алевтина

**Мочаліна Алевтина. Персо-урартський конфлікт 547 року до н. е.** Головні аспекти створення Ахеменидської імперії та численні військові походи Кіра Великого до цього часу привертають увагу світових дослідників, адже історія будівництва Перської держави має цілий ряд суперечливих питань. Одним з таких є персо-урартський конфлікт 547 року до н. е., передумови і наслідки якого дають змогу переглянути хід історичних подій відповідного періоду на територіях Стародавнього Сходу.

**Ключові слова:** Кір Великий, Персія, Урарту, конфлікт.

**Мочаліна Алевтина. Персидско-урартский конфликт 547 года до н. э.** Главные аспекты создания Ахеменидской империи и многочисленные военные походы Кира Великого до нашего времени привлекают внимание мировых исследователей, т. к. история формирования Персидского государства содержит множество спорных вопросов. Одним из таковых является персидско-урартский конфликт

547 года до н. э., предпосылки и последствия которого дают возможность пересмотреть ход исторических событий соответствующего периода на территориях Древнего Востока.

**Ключевые слова:** Кир Великий, Персия, Урарту, конфликт.

**Mochalina Alevtina. The conflict between Persia and Urartu in 547 BC.** The foundation of the Achaemenian Empire to the present time attracted the attention of the world's researchers. But the main military campaigns of Cyrus the Great contains many controversial issues. One of those is the conflict between Persia and Urartu in 547 BC.

**Key words:** Cyrus the Great, Persia, Urartu, conflict.

Військові походи Кіра Великого у період створення Ахеменидської імперії, на жаль, не надто часто привертають увагу світових дослідників. Саме тому дана тема до цього часу має більше темних плям, ніж чітких та аргументованих висновків. Будь-який великий чи малий похід Кіра II – це ґрунт для розробки нових тез та припущень, кожне з яких може змінити усталені теорії.

Саме до такої невизначеної категорії належить похід ахеменидського царя до земель Урарту в 547 році до н. е. Ця дата тривалий час пов'язувалася з підкоренням персами Лідії, однак нове прочитання хроніки Кіра-Набоніда відкрило можливість переглянути відповідне припущення. Як вважалося дотепер, Ванське царство, зійшовши зі світової арени на початку VI ст. до н. е., втратило свої позиції і не могло більше справляти вплив на розвиток історичного процесу на територіях Стародавнього Сходу. Однак, ми спробуємо переглянути поширену реконструкцію падіння Урарту та прослідкувати головні аспекти походу Кіра Великого на північ.

Відповідна проблема практично не розглядалася дослідниками. Ми маємо у розпорядженні ряд праць, які можна назвати загальними, адже в них не розкривається проблематика обраної нами теми. Однак навіть за таких умов, вони є важливими, адже надають таку необхідну загальну історичну картину.

Основою нашого дослідження є нечисленні джерела, що завдяки детальному всебічному аналізу надають той необхідний потужний базис, навколо якого ми маємо змогу побудувати ряд важливих припущень

Перше і головне джерело – це хроніка Кіра-Набоніда [10] та її нове прочитання [47], що відкрило можливість переглянути ряд вирішальних історичних подій для держав Стародавнього Сходу. Відповідний документ було піддано детальному аналізу, результати якого дозволили по-новому подивитися на цілий ряд політичних звершень відповідного

періоду.

Дуже важливе значення належить «Історії» Геродота [2], адже саме це джерело у поєднанні з вище вказаними епіграфічними матеріалами являє собою фундамент як для глибокого історичного аналізу, так і для нових поглядів і припущень.

Також варто відзначити праці Ксенофонта [5], Діодора Сицилійського [3], Корнелія Непота [4], а також такі епіграфічні джерела як Сиппарський циліндр [8] та Бехистунський напис Дарія I [1].

Серед радянської та сучасної російської історіографії найбільш інформативними можна назвати праці Б. Б. Піотровського «Ванское царство» [31], «Урартское государство во второй половине VIII в. до н. э.» [32] та М. А. Дандамаєва «Политическая история Ахеменидской державы» [17]. Перша – надзвичайно інформативна праця щодо історії Урарту від зародження держави до її занепаду. Однак варто відзначити, що запропонована автором теорія про падіння Ванського царства зовсім не є однозначною. Друга ж праця дає нам повний аналіз головних аспектів побудови політичного сегменту імперії Кіра Великого. Але найголовніше, що дають нам відповідні автори – це можливість синтезувати їхні припущення для формування загальної історичної картини. Крім того, можна відзначити таких дослідників як Б. О. Тураєв [38], Е. А. Грнатовський [13], І. М. Д'яконов [18; 19; 20], Г. О. Мелікішвілі [29; 30], С. А. Разін [34], І. Є. Суриков [37], Е. В. Рунг [35] та ін.

Щодо європейських та американських дослідників, то найбільш важливими є праці та статті Л. Гаупта [49], Р. Ролінгера [47], Р. Фрая [39], К. Мазетті [27], Дж. Каргіла [42], П. Бріана [41], М. Малована [45] та ін. Саме вище вказані історики своїми розробками допомагають пролити світло на цілий ряд темних плям щодо походу Кіра II.

Метою даного дослідження є перегляд усталеної теорії падіння Урарту та реконструкція персо-урартських відносин напередодні конфлікту та після його завершення.

Починаючи з часу захоплення Мідії (550 рік до н. е.), Персія, до того маловідома периферійна область, виходить на широку арену світової історії, щоб протягом наступних двох століть відігравати у ній провідну в політичному сенсі роль [17, с. 19].

Однак хронологія походів Кіра II після війни з Мідією є не зовсім зрозумілою. Як вважалося дотепер, подальшим напрямком просування персів стала Лідія. Але дана теорія втрачає зміст завдяки новому погляду на хроніку Набоніда, запропоновану дослідником Р. Ролінгером [47, с. 3]. Він ставить на відповідне місце у джерелі Урарту замість Лідії. Але варто зазначити, що власне припущення автор не підкріпив гідною аргументацією. Саме тому ми зробимо спробу власного аналізу документу, аби мати змогу підтвердити чи спростувати теорію

дослідника.

Розпочати вирішення даної проблеми необхідно безпосередньо з аналізу відповідного уривку хроніки Набоніда. Відповідно до цього документу на дев'ятому році правління Набоніда, тобто у 547 році до н. е. «...в місяці Нісану Кір, цар Персії, зібрав своє військо і перейшов Тигр нижче Арбели. В місяці Аяру він увійшов до земель [...Лідії]. Він вбив їхнього царя, зайняв його землі та поставив там свій гарнізон. В подальшому цар (Кір) та його гарнізон залишалися тут» [10]. Такий вигляд мав уривок хроніки як у зарубіжній, так і у радянській історіографії. Однак даний погляд більше не може залишатися єдиним вірним.

Відповідно до джерела, Кір Великий перейшов Тигр нижче Арбели в місяці Нісану. Цей місяць приблизно відповідає сучасному березню-квітню [38, с. 93]. Далі Кір II увійшов до земель Лідії/Урарту в місяці Аяру, тобто у квітні-травні [38, с. 94]. Таким чином, перський цар мав у розпорядженні приблизно місяць на те, щоб дійти від Арбели до столиці Лідії Сард. Однак, якщо ми проведемо прості математичні вирахування, то побачимо наступне: пряма відстань від Арбели до Сард дорівнює 1364 км. Середня швидкість просування армії приблизно становить 20-30 км на день [40, с. 70]. Відштовхуючись від цих даних, ми можемо вирахувати кількість днів, які знадобилися б персам на те, щоб дійти до Сард. Відповідно отримуємо приблизно 55 днів. При цьому необхідно зробити поступку на географічні та природні умови відповідних територій, що певною мірою збільшують кількість часу на просування військ. Таким чином, можна констатувати, що Кір Великий не міг фізично перебувати в Сардах у відповідний період часу. Тому спробуємо припустити, що захопивши Мідію, перси рушили до Урарту і саме тут відбувся зазначений у хроніці військовий конфлікт. Але, якщо вірити усталеній теорії, Ванське царство в 547 році до н. е. являло собою ледь не покинуті спустошені землі, що не мали жодних натяків на державність. Чи коректною є така теорія?

Представники радянської, зарубіжної та сучасної історіографії переконують нас у тому, що Урарту пало від рук Мідії у 593-591 роках до н. е. і більше не мало впливу на політичне життя, адже втратило власну династію [21, с. 420], а на їхнє місце прийшли нові держави Передньої Азії [31, с. 117]. Однак, чому ж через століття після так званого падіння назва Урарту з'являється у таких офіційних документах як Сипарський циліндр [8] та Бехистунський напис Дарія I [1] поряд із повноцінними державами? Відповідно, ми можемо припустити, що після 591 року до н. е. Урарту не зникає з історичної карти.

Швидше за все, приблизно з 605 року до н. е. (приблизної дати падіння Асирії, що мала Урарту у складі держави) Мідія включила Урарту до своєї

держави на правах васального царства, залишивши на троні місцевого лідера. У 590-585 рр. до н. е. відбувалася війна між Мідією та Лідією [20, с. 176-178]. Беззаперечно до цього часу Урарту знаходилося під владою Мідії, адже підняти визвольне повстання з огляду на міць держави [18, с. 115-118] Кіаксара було безглуздо, а останній не міг би виступити у війну проти Лідії маючи у тилу непідкорену державу. Ось тут ми повертаємося до піднятого вище питання про падіння Ванського царства. Як зазначалося, панівною є теорія про те, що Урарту було знищено Мідією у 593-591 рр. до н. е. [31, с. 115], тобто безпосередньо до війни проти лідійців. Більш того, вважається, що було знищено усі укріплення [21, с. 420] і найголовніше з них Тейшебайне. Однак дане припущення є доволі нестійким. Ванська держава була мідійським союзником. Звідси слідує запитання: навіщо Кіаксару знищувати власного союзника, який знаходиться на кордоні з майбутнім противником Лідією, та ще й при цьому вщент руйнувати укріплення, які могли б стати незамінним елементом у веденні бойових дій? Таким чином, ми бачимо нелогічність теорії про знищення Урарту мідійцями. Натомість запропонуємо більш ґрунтовну версію: Ванське царство було зруйноване скіфами. Природна войовничість, руйнівні та потужні набіги, претензії на залишки Асирії – ось те, що змушувало найвпливовіші держави Передньої Азії приймати кочівників всерйоз і відверто побоюватися їх [31, с. 113-117]. Прийшовши з півночі ще у VII ст. до н. е. [14, с. 75], скіфи висловили претензії на мідійські території. Це ми можемо припустити, спираючись на відомості Геродота, який повідомляє, що орда бунтівних скіфів-кочівників переселилася на мідійську землю, при чому коли царем був Кіаксар [2, I, 73]. Отже, ми можемо припустити, що скіфи увійшли до території Урарту, або ж у притул наблизилися до неї, адже саме Ванське царство було фактичним кордоном Мідії на Півночі. Далі Геродот повідомляє, що Кіаксар прийняв скіфів приязно, однак одного разу вони не віддали йому своєї здобичі з полювання і мідійський цар вирішив їх за це покарати. Проаналізувати ці відомості можна з наступної позиції: скіфи були у союзі з лідійцями [20, с. 178-179] і тому впритул почали наближатися до північного кордону, тобто Урарту.

Саме атакою скіфів на Ванські землі пояснюється велика кількість скіфських наконечників стріл [48, с. 155-156], знайдених археологами у руїнах Тейшебайне. Ось така претензія на славу [3, III] та мідійські землі з боку кочівників і спровокувала Кіаксара на їхнє покарання. Історія ж про невіддану здобич, швидше за все, є красивим елементом легенди, покликаним прикрасити аспект скіфо-мідійського зіткнення. Відповідно, даний епізод не міг не вилитися у війну Кіаксара та Креза. Як відомо, цей конфлікт завершився миром у 585 році до н. е. За угодою між двома державами, кордон було проведено по річці Галіс [2, I, 75]

у Малій Азії, що фактично залишало Урарту у володінні Мідії. Про ведення якихось бойових дій на даних територіях аж до походу персів 547 року до н. е. джерела не повідомляють.

У 550 році до н. е. Кіру Великому вдається підкорити Мідію [18, с. 421]. За специфікою створення держави на Стародавньому Сході [19, с. 36], усі підвладні території завойованої Мідії мали б відійти під владу персів [31, с. 117]. Однак, безболісного включення Урарту в Кіра не вийшло, адже мідійський намісник, швидше за все, відмовився підкоритися персам. Відповідно у 547 році до н. е. перський цар здійснив похід на Урарту з метою заспокоїти непокірний осередок держави, а також прокласти плацдарм для походу на Лідію.

Відправну точку походу персів ми можемо визначити завдяки уривку хроніки Кіра-Набоніда, де говориться, що Кір «перейшов Тигр нижче Арбели» [47, II, 16]. Відповідно, можна припустити, що перси рушили з Суз, а не з Екбатан, що стали столицею держави Кіра [16, с. 104-105], та просувалися рівнинними територіями [14, с. 13-15] уздовж берегів Тигру. Така теорія пояснюється тим, що якби військо виступило з Екбатан, то вигідніше було б дістатися до Урарту через Манну [24, с. 33], однак ця держава розташовувалася «вище» Арбели. Діставшись урартських територій, перси розпочали війну.

Спираючись на відомості хроніки Набоніда [10], ми можемо констатувати, що під час відповідного зіткнення було вбито мідійського намісника Урарту. Такий прецедент був нетиповим для гуманного Кіра. Однак, розправа над непокірним намісником зустрінеться ще раз, вже після підкорення Лідії, де заколотник спробує підірвати владу Кіра. Цей аргумент в черговий раз свідчить на користь припущення, що на чолі Урарту стояв саме непокірний мідійський намісник, який у хроніці згадується як цар.

Таким чином, персо-урартський конфлікт завершився перемогою персів і включенням Урарту до держави Кіра Великого у якості намісництва. Однак перси не відразу залишають дані території. Можливо, у цей час Кір II очікував підкріплення своїх військ, аби сформувати наступ на Лідію. Цілком ймовірним є припущення, що перси займалися відновленням оборонних редутив Урарту, щоб забезпечити потужний тил у разі ймовірного відступу у війні проти лідійців.

Отже, підводячи підсумок, можемо констатувати наступне: після падіння Асирії у 605 році до н. е. територія Урарту відповідно до угоди між Вавилоном та Мідією, відходить до мідійців, отримуючи статус васала. Така ситуація протрималася до 591 року, коли скіфи у союзі з лідійцями вступили на землі Ванської держави та вщент зруйнували її головні укріплення. Ці події змусили Мідію відбити наступ скіфів та виступити у війну проти Лідії, що завершилася миром у 585 році до

н. е., відповідно до якого, проведено лінію по річці Галіс, що залишала Урарту за Мідією. Для останніх Ванська держава була вигідною, адже забезпечувала стабільність північно-східного кордону. Саме тому мідійський цар проводить часткове відновлення зруйнованих укріплень, формує військо та вводить кавалерійський загін, а головне – ставить свого намісника.

У 550 році до н. е. Кір Великий підкорює Мідію та отримує усі підвладні їй території. Однак, Урарту відмовляється підкоритися і перси готують похід з метою заспокоєння непокірного осередка та формування плацдарму для наступу на Лідію. Далі відбувається персо-урартська війна, наслідком якої стало включення Урарту до складу Перської держави у якості намісництва, що було ідеальним плацдармом для наступу на Лідію та опорним пунктом для можливого відступу. Таким чином, перси отримували потужний тил та можливість для розширення держави. Отже події 547 року до н. е. стали фактичним початком створення однієї з найпотужніших імперій світу – Ахеменидської імперії.

## Література

1. *Бехистунская надпись* / Пер. Дандамаева М. А. // Иран при первых Ахеменидах. – М.: Наука, 1963.
2. *Геродот. История* / Пер. Стратановского Г. А. – М., 1999.
3. *Диодор Сицилийский. Историческая библиотека* / Пер. Сергеенко М. Е. – М., 1994.
4. *Корнелий Непот. О знаменитых иноземных полководцах* / Пер. с лат. Трухиной Н. Н. – М.: Изд-во МГУ, 1992.
5. *Ксенофонт. Анабасис* / Пер. Максимовой М. И. – М., 2003.
6. *Ксенофонт. Киропедия* / Пер. Боруховича В. Г. и Фролова Э. Д. – М., 1976.
7. *Николай Дамасский. История* / Пер. Пиотровского А. – М., 1965.
8. *Сиппарская надпись Набониды* / Пер. Дандамаева М. А. // Хрестоматия по истории древнего мира. – М., 1980.
9. *Страбон. География* / Пер. Стратановского Г. А. – М., 1964.
10. *Хроника Набониды* / Пер. Дандамаева М. А. // Хрестоматия по истории древнего мира. – М., 1980.
11. *Эсхил. Персы* / Пер. Брагинского И. – М., 1973.
12. *Бонгард-Левин, Г. М. От скифии до Индии: Древние арии: мифы и история* / Г. Бонгард-Левин. – СПб., 2001.
13. *Грантовский, Э. А. Ранняя история иранских племен Передней Азии* / Э. Грантовский. – М., 1970.
14. *Гюиз, Ф. Древняя Персия* / Пер. Степановой А. Н. / Ф. Гюиз. – М.,

- 2007.
15. Дандамаев, М. А. Ахеменидское государство и его значение в истории Древнего Востока / М. Дандамаев // История иранского государства и культуры. – 1971. – С. 89-101.
  16. Дандамаев, М. А. Иран при первых Ахеменидах / М. Дандамаев. – М., 1963.
  17. Дандамаев, М. А. Политическая история Ахеменидской державы / М. Дандамаев. – 1985.
  18. Дьяконов, И. М. История Мидии / И. Д'яконов. – М., 1965.
  19. Дьяконов, И. М. Последние годы урартского государства по ассиро-вавилонским источникам / И. Д'яконов // ВДИ. – 1951. – № 2. – С. 15-29.
  20. Дьяконов, И. М. Предыстория армянского народа / И. Д'яконов. – Ереван, 1968.
  21. История Древнего Востока. От ранних государственных образований до древних империй / Под ред. Седова А. В. – М., 2004.
  22. История древнего мира: в 3 кн., Кн. 1: Ранняя древность / Коллект. авторов И. М. Дьяконов, В. К. Афанасьев, И. В. Виноградов. – М., 1982.
  23. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. – Л.: Издат. ЛГУ, 1958.
  24. История Ирана. – М: Издат. МГУ, 1977.
  25. Куликан, У. Персы и мидяне. Подданные империи Ахеменидов / Пер. Игоревского Л. А. / У. Куликан. – М., 2002.
  26. Луконин, В. Г. Древний и раннесредневековый Иран. Очерки истории и культуры / В. Луконин. – М., 1987.
  27. Мазетти, К. Вопросы лидийской хронологии / К. Мазетти // ВДИ. – 1978. – №2. – С. 175 – 178.
  28. Манучихри, А. Политическая система Ирана / А. Манучихри. – СПб., 2007.
  29. Меликишвили, Г. А. К вопросу о древнейшем очаге урартских племен / Г. Меликшвили // ВДИ. – 1947. – № 4. – С. 94-107.
  30. Меликишвили, Г. А. Урартоведческие заметки / Г. Меликшвили // ВДИ – 1951. – № 3. – С. 175-184.
  31. Пиотровский, Б. Б. Ванское царство (Урарту) / Б. Пиотровский. – М., 1959.

32. Пиотровский, Б. Б. Урартское государство во второй половине VIII в. до н. э. / Б. Пиотровский // ВДИ. – 1939. – № 1. – С. 123-136.
33. Пьянков, И. В. Образование державы Ахеменидов по данным античных источников / И. П'янков // История иранского государства и культуры. – 1971. – С. 84-89.
34. Разин, Е. А. История военного искусства / Е. Разин. – М., 1994.
35. Рунг, Э. В. Дипломатическое выражение персидского империализма: обычай требования воды и земли у греков / Е. Рунг // Мнемон. – 2007. – Вып. 6. – С. 41-60.
36. Софроненко, К. А. Общественно-политический строй Урарту / К. Софроненко. – М., 1961.
37. Суриков, И. Е. Квази-Солон, или Крез в персидском плену / И. Суриков // История. Мир прошлого в современном освещении. – 2008. – С. 67-82.
38. Тураев, Б. А. История Древнего Востока / Б. Тураев. – Минск, 2002.
39. Фрай, Р. Наследие Ирана / Р. Фрай. – М., 1972.
40. Черненко, Е. В. Скифо-персидская война / Е. Черненко. – К., 1984.
41. Briant, P. From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire / P. Briant. – Eisenbrauns, 2006.
42. Cargill, J. The Nabonidus Chronicle and the Fall of Lydia / J. Cargill // American Journal of Ancient History. – 1977. – № 2. – P. 97-116.
43. Curtis, V. S., Stewart S. Birth of the Persian Empire / V. Curtis, S. Stewart. – Cambridge, 2005.
44. Diakonoff, I. M. Media / I. Diakonoff // The Cambridge History of Iran. – 1985. – Vol. 2. – P. 36-148.
45. Mallowan, M. Cyrus the Great / M. Mallowan // The Cambridge History of Iran. – 1985. – Vol. 2. – P. 392- 419.
46. Oppenheim, A. L. The Babylonian Evidence of Achaemenian Rule in Mesopotamia / L. Oppenheim // The Cambridge History of Iran. – 1985. – Vol. 2. – P. 22-65.
47. Rollinger, R. The Median Empire, the End of Urartu and Cyrus' the Grate Campaign in 547 B. C. / R. Rollinger. – Tehran, 2004. – P. 1-13.
48. Sulimirski, T. The Scyths / T. Sulimirski // The Cambridge History of Iran. – 1985. – Vol. 2. – P. 149-199.
49. Lehmann-Haupt, G. F. Armenien einst und jetzt / G. Lehmann-Haupt. – B., 1931.